

Közp.

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

TARTALOM

<i>Bodnár György</i> : Vázlatok Révai József pályaképehez	141
<i>Illés László</i> : Az Új Hang kritikai munkássága II.	160
<i>Németh G. Béla</i> : A Pesti Napló kezdeti szakasza	174
<i>Tarnai Andor</i> : Szekfű és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete	189

Kisebb közlemények

<i>Mészáros István</i> : Újabb virágének-töredék a XVI. század első feléből — <i>Hopp Lajos</i> : <i>Mikes Kelemen</i> könyvtára? — <i>Vita Zsigmond</i> : Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez — <i>Tinn Mária</i> : Két ismeretlen Kazinczy-írásról — <i>Herepei János</i> : Gyulai Pál születési háza	199
---	-----

Vita

<i>Dienes András</i> : Petőfi elvitathatatlan szülőhelye: Kiskőrös (Válasz Mezősi Károly vitain- dító cikkére)	206
---	-----

Adattár

<i>Grosz Artur</i> : Jób János, Balassi drámájának megmentője	223
<i>Szent-Iványi Béla</i> : Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei	227
<i>Téglás Tivadar</i> : A százéves Szegény gazdagok néhány kérdéséhez	235
<i>Kolta Ferenc</i> : Reviczky Gyula néhány ismeretlen írása	240
<i>Péter László</i> : Ady cikke Juhász Gyula lévai eltűnéséről	245

VÁZLATOK RÉVAI JÓZSEF PÁLYAKÉPÉHEZ

A szomorú alkalom emlékcikk írására késztet — emléke élő tiltakozás az „ünnepélyesség” ellen. Hiszen a Kölcsey-tanulmányt is „alkalmi” írásnak szánta s egy-egy évforduló ürügyén idézte fel Ady vagy Móricz Zsigmond alakját is. S kell-e ma már bizonygatni, milyen erjesztő hatást váltottak ki a magyar irodalomtörténetírás és irodalmi élet köznapjaiban? De fel lehet-e mérni már most életpályáját, meg lehet-e fogalmazni munkássága gazdag tanulságait? Hiszen az ő élete szinte az ifjúkor küszöbétől egy úton haladt a magyar kommunista mozgalommal, s ennek története még csak napjainkban kezd kibontakozni a feltárt részletekből, mozzanatokból, összefüggésekből. Ő a kommunista kritika egyik legkiemelkedőbb alakja, de felmérhető-e már is igazi jelentősége, ha irodalomtörténetírásunk még csak most lát neki a körülötte élt szocialista kulturális törekvések áttekintésének. S ő nem csak irodalomkritikus volt: művei áttörik a társadalomtudomány szakterületeinek határait, s egyszerre fejezik ki az irodalomtörténész, az esztétikus és a történettudós véleményét. Arcképe tehát csak akkor hiteles, ha a sokoldalú értékelés világítja meg művét. S elmondhatjuk-e, hogy megvan a szükséges előzmény ehhez a sokfelé tekintő munkához?

Most, amikor a halál zárópontot tett életműve végére, az értékelő munka elvégzését nyilván szükségesnek érzi minden szaktudomány, melyet írásai gazdagítottak. De addig is, míg a kidolgozott Révai-arckép megfestésének feltételei megszületnek, hadd álljon itt ez a *portrévázlat*: az irodalomtörténeti, kritikai művek írójának néhány jellegzetes vonása.

Révai József pályája három szakaszon kanyarodik az irodalomtörténetírás közvetlen közelébe: az indulás éveiben, a harmincas években és a fordulat éve utáni évtizedben. Az alábbiakban főképpen e három szakasz irodalmi termésére figyelünk.

Lázadás és forradalom

Alig tizenkilenc éves, amikor megírja első cikkeit a *Mába*. Nem akármilyen indulás ez. Csaknem féléven át minden hónapban terjedelmes cikket közöl a folyóirat az ismeretlen Révai József neve fölött.¹ Világhódító szándék feszül minden sorában. Ibsen ürügyén új esztétikát hirdet. Könyvet akar írni a nagy orosz irodalomról, s meg akarja termékenyíteni eszméivel a modern magyar irodalmat. Ítéletet tart a tekintélyes Schöpflin fölött, s új kritikai igényt körvonalaz. Bálványromboló szenvedéllyel ront Babits Mihálynak, s új isteneket akar oltárra emelni.

Lázad. Lázad a társadalom ellen, az eszmények ellen, a fogalmak ellen. Nem nyugszik bele, hogy az esztétika azt tekinti szépnek, ami csöndes, begombolkozott, különélő, ami irreális és kivételes. „Az a szép — hirdeti —, ami nagyszerű. Megdöbbenő. A hangos akció,

¹ Ibsen és a monumentális irodalom. 1917, II. 8. sz. 126—129.; Schöpflin Aladár könyvéhez. 9. sz. 134—136.; Készülő könyv elé. 11. sz. 175—7.; Kassák, új fajiság, objektív líra. 12. sz. 192—193.; Babits: Irodalmi problémák. 1917, III/1. sz. 6—12.

meg egy állomásnak a zűrzavara. A tőzsde vagy egy forgalmas utca, vagy egy népgyűlés. Egyszóval, ami monumentális — és ami önmagában az, saját magánál fogva — szóval, ami nem stilizált és nem körülírt és nem analizált — ami egyszerű és közvetlen: ami primitív.”² Újraértékeli a klasszikus fogalmát, s azt hajlandó öröknek elismerni, ami kora mértékével mérve is súlyos.” Klasszikus nem valami utolérhetetlen bőrkötést jelent, — mondja — hanem annyit, hogy maradandóbb, fejlődőtebb, maibb, tovább fennálló valami volttal szemben.”³ Úgy érzi, hogy kora csak az exkluzív irodalmat tekinti igazi művészetnek s makacs következetességgel fejtegeti: az állásfoglalás avatja alkotássá az írást. Szociális irodalom kell, életbekapcsolódás kell. Az irodalom tárgyalja a köznapok kérdéseit; mutasson utakat és lehetőségeket. Ne legyen france-i székszisí, és ne antik, mint Hoffmannstahl, és ne absztrakt, mint Rilke. Ne legyen passzív a gesztusa, és ne legyen, — mint Mann mondja — a bosszú egy szelíd fajtája az életen. Az élet igenlése legyen, de minden metafizikus értelem nélkül, aktív és hangos.⁴ Ő nem akar csak költő lenni: „dolgos emberek akarunk lenni — hirdeti társai nevében is — működni akarunk elsősorban, nem handabandázni és stilizálni az érzéseinket.”⁵ Állásfoglalást követelő esztétikájának megfelelően a kritika feladatait is újrafogalmazza. Megveti a toleráns kritikust, és lázadzik az objektivitás eszménye ellen. „Nem kell elérkezni a getsemani Parnassusra — írja Schöpfungliról szóló bírálatában —, ahol laposra és egyforma laposra értékelődik minden... és a vigyorgó székszisinek jó-jó-tudom gesztusát sem kell a ‚célok‘ közé leltározni. Ember az ember, és a tudatos vakság és tudatos elfogultság van olyan evolúciós magasság, mint a dolgok relativitásának bármilyen látása.”

Nem, itt még nem marxista és nem szocialista forradalmár. Szenvedélyét inkább valami fiatalos lázadás fűti, elképzeléseit pedig legtöbbször a *Ma* köre, Kassák csoportja irányítja. Ezért emlegeti annyiszor oly lenézően a tizennyolcéveseket — hiszen ő már több mint féléve túllépett ezen a zsenge koron! — s ezért bíbelődik annyit a fogalmakkal, mintha a világ építményének minden tégláját újjal akarná kicserélni. Fontosabb a *Ma* esztétikájával való kapcsolata. Amikor azt hangoztatja, hogy „az élet célja az akció és az akció öncél”,⁶ a Kassák-csoport egyik alapelvét ismételteti. A *Ma* programcikke⁷ szerint „az élet elviselhetésében csak narkotizálni lehet az embert”, s ez a narkotikum: az akció. Ugyanitt található meg a forrása a „szintetikus irodalom” követelésének. A *Ma* „új költészete” egyetlen szándékot értékel: „a világ szintetikus látását, s a költemények megcsinálásánál mindenekfeletti célja a világon ezer felé futó alakok, gondolatok és érzések összefogása, egy új és egységes létté formálása.” Mindez egyetlen gondolatsorba sűrítve mutatkozik meg a fiatal Révai Kassákról szóló cikkében. A kiindulópontot jól választja meg: látja, hogy itt egy újfajta költői törekvés bontakozik ki, mely Ady szubjektív lírájával szemben az objektív megjelenítés eszményét követeli, s így, ebből a szempontból, az Arany-hagyomány feltámasztója. Amíg csak jellemez, jó úton halad: „Vizionisták mindketten, de Ady magához magasítja a vízióit és önmagán át és önmagával kapcsolatban bonyolítja szimbolikussá líráját, Kassák meg egész hidegen, az énjét kikapcsolva: beolvastva e vízióba, az énjét kozmoszszá növesztve lírikus.” Amikor azonban értékel, az elvont tétel mércéjét figyeli. Így kerül Ady Kassák mögé, s ez „logikus” is, hiszen az értékmércét Kassák csoportjának esztétikája szolgáltatja. Innen tekintve Kassák énje eltűnik, saját alakja nem gátolja a nézését, s így egészen szokatlanul tág a látóköre; Ady pedig tulajdonképpen „szűk látókörű” költő, mert magához kicsinyíti mindent, és mert egocentrikus lélek, csak saját magát zengi mindenféle variációban. Látható, hogy egy elvontan megkonstruált esztétikához igazodik itt a fiatal kritikus, mely a

² Ibsen és a monumentális irodalom.

³ Babits: Irodalmi problémák-ról szóló cikkben.

⁴ Ibsen stb.

⁵ Babitsról szóló cikkben.

⁶ Ibsen stb.

⁷ KASSÁK: Szintetikus irodalom. *Ma*, 1916. XII. 15.

dogma szigorával irányítja gondolkodását. Első írásaiban éppen ott bukkanunk romlandó anyagra, ahol fegyelmezetten követi „iskolája” tanait. Így bonyolódik bele az új fajiság koncepciójába is. Tulajdonképpen az új irodalmat tápláló társadalmi változásokra gondol, amikor „új fajiságról” beszél. Tudja, hogy a faji jellegre éppúgy hiába büszke akárki, mint akármilyen egyéb „véletlenre”. Felismeri, hogy a magyarság „faji” változása nem más, mint a városias fejlődés következménye: proletárság, internacionális ideológia, s társadalmi kényszerű, új téma-lehetőségeket megkivánó, új líra. De továbbra is a faji szemlélet kereteihez igazodik, s a fogalom reformálgatása közben olyan következtetésekre jut, hogy „Ady nem elkezdője új költészetünknek, hanem befejezője Vörösmarty, Arany, Petőfi triászának, a faji költészet régi értelmezésének vége, remek, heves, ölelő és végső lobbanása.” S ennek az értékítéletnek torzszülött jellegét már nem tudja feledtetni a fiatal kritikus, hiába zárja gondolatmenetét azzal, hogy ez a végső lobbanás „előre is világított.” Az elvont szemlélet fedi el előle a forma és tartalom összefüggésének titkát. Miközben szembefordul az „exkluzív” irodalom eszményével, elveti a formát is. „A forma mellékes és azt tartjuk, hogy a formára fordított energia pazarlás és bűn a tartalommal szemben.”⁸ Még nem tudja, hogy ha valóban az „életet elősegítő hatású megmozgató” költészetért akar küzdeni, nem tekintheti a stílust „dekorációnak” s a stílus elemzést „meddő bolházkodásnak.”

De ezekért a kisiklásokért tulajdonképpen nem is ő a felelős. S nemcsak ifjúkora menti: kritikusai indulásának problémái abból a „modern”, „forradalmi” irányzatból eredtek, amelynek hívévé szegődött. Amikor a *Ma* esztétikája az objektív költészet és a konstruktív művészetet állítja szembe a *Nyugat* szubjektívizmusával és impresszionizmusával, tulajdonképpen nem tudja áttörni ellenfele világnézeti határait: jelzi, hogy a kor újat követel, de erőfeszítései jórészt csak a külsőségeket érintik. A „modern”, „forradalmi” irányzatok — futurizmus, kubizmus, expresszionizmus — ugyanúgy a forma szférájában keresik a megoldást, mint elődeik, melyeknek reakciójaként megszülettek, s az absztrahált forma szegénységét kiáltják az égre. Ezért juthatott a fiatal Révai — közvetlen mesterei nyomán — lényegében azonos esztétikai „táborba” azokkal, kik a formával bibelődnek, miközben támadta őket, s megtagadta a stílust. S a problémák a magyar irodalom környezetében még szembetűnőbbek, minthogy nálunk azt a törekvést, mely a *Tettel* és a *Mával* elindult, inkább fontos irodalomtörténeti *jelenségek* kísérték: maradandó *művek* alig-alig őrzik emlékét.

A *Ma* és munkatársai között a fiatal Révai azonban így is kifejezett valamit abból a szociális és esztétikai elégedetlenségből, mely irányzatuk mögött meghúzódott. Keretet az anarchizmus adott gondolataiknak és programjuknak. Révai idézett tétele — „az élet célja az akció, és az akció öncél” — szinte klasszikus tömörséggel fejezi ki a medertelen tettvágy ideológiáját. Ez kísérti akkor is, amikor a modern emberhez közelebb érzi Shakespeare „aljas” hőseit — Jágót, lady Machbeth-t, a Lear-lányokat vagy Hamlet mostohaapját — mint Ibsen tépelődő alakjait. Nyilvánvaló, hogy ez a „forradalmiság” önmagában az elégedetlenségből táplálkozó társadalmi erő elpazarlására vezethetett volna. De az anarchizmus lendülete a világháború vége felé egyre inkább egybeolvadt a céltudatos szocializmus áramával. A fiatal Révai és társai tisztázatlan gondolatai azt a felismerést is kifejezték, hogy meggyőződésük csak annyit ér, amennyit cselekvésre váltanak belőle. A tehetetlen szociáldemokrácia környezetében ösztönös forradalmiságuk hajtotta őket a cselekvés felé, s a munkásság forradalmi készsége, mozgolódása emelte meg előttük a tett értékét. Ezért válhatott előrevívó és építő erővé tettvágyuk, amikor az orosz proletárforradalom hatására világosabban látták a történelem útjának irányát. S ezért sorolhatja őket a magyar párttörténet a magyar kommunista mozgalom úttörői közé.^{9a}

Az esztétikai elégedetlenség már tisztábban tör felszínre Révai fiatalkori írásában is.

⁸ Babits stb.

^{9a} A magyarországi munkásmozgalom 1917—1919. Kossuth 1959—1960. 6.

Az induló kritikus jó szemére vall, hogy már első írásaiban észrevette a *Nyugat*-mozgalom legnagyobb gyengéjét: a toleráns irodalompolitikát s a kritikai készültségét. Elismeri, hogy a *Nyugat* „soha el nem felejthető akarással lendült új szép felé”, de látja, hogy amikor „konok, kopasz és harapós, dolmányos és magukba szerelmesedett bajuszos magyarok” strázsáltak a magyar irodalom útjain, nagyon kellett volna valaki, „nagyon harcos, nagyon harapós, nagyon-nagyon kicsinyes és visszavágó, kérdéssel válaszoló, alattomos akármilyen valaki — aki kritikus”, s aki rá merete volna fogni — ha kellett — „a fehérre, hogy piros, mint Gyulai tette.”⁹

A nagy *Nyugat*-nemzedék is érezte, hogy a kritika hiánya az egész mozgalom fejlődését gátolhatja. Alig van téma, mellyel a folyóirat többet foglalkozna, mint a kritikával. Schöpflin már az indulás után néhány évvel nagy cikkben¹⁰; tekinti át a magyar kritika egész történetét, hogy megtalálja a jelen orvosságát. Vizsgálatának eredménye: kritikusként voltak, de nem volt kritikánk; a mi irodalmunk olyan, mint egy rendezetlen könyvtár, melyben minden terv nélkül halmozódnak a könyvek: néhány díszhely van feltűnően biztosítva a legnagyobbak számára, ez az egész rend; ebben a halmazban pedig azonnal elhalnak a könyvek, a könyvtár a könyvek temetője lesz; lényeges változást az új irodalom sem hozott; még mindig hiányzik a kritika, mely nyomon kíséri az irodalmi termelést, értékeli a jelenségeket, elméletileg tisztázni igyekszik az irodalom fontosabb kérdéseit. A kritikai életnek ebben a levegőtleniségében a kortárs alkotók igyekeznek némi légmozgást előidézni. Így alakulhatott ki az a szomorúan vigasztaló helyzet, hogy a huszadik század magyar irodalmában sokszor jobban eligazít egy-egy Ady-megjegyzés vagy Móricz-tanulmány, mint a hivatásos kritika értékítélete. A *Nyugat* hívei közül sem mindenki értett egyet például Elek Artur és Fenyő Miksa oly sokszor hangoztatott elvével, hogy az irodalom „egyedüli” célja „a szabadabb formák megvalósítása és elismertetése, védekezés Petőfi és Arany mindent homályba borító hatása ellen.” De a folyóirat hivatásos kritikájában hasonló nézetek uralkodnak. Legtekintélyesebb embere, Ignótus szilárdan vallja: „A művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy: tud magad kifejezni.” *A lírai kritika*¹¹ című cikkében pedig mélyen és őszintén feltárja a szubjektív kritikai szemlélet hátterét. Vallomása és magyarázata a kor kiábrándult filozófiájának visszhangja: a világ változás, s az ember csak állandóságot tud elgondolni; a világ bizonytalan, s az ember törvényszerűséget keres benne; jó volna tudni, ha tudna az ember biztos mértékkel mérni; de nem lehet, világ nincs a világon, csak Én-ek vannak, melyek magukról tudnak annyit, amennyit s addig ameddig; egyéb tudás nincs; és egyéb törvény sincs, mint az Én-ek titkos és megragadhatatlan törvényszerűsége; jó volna, ha lehetne kritika a világon; de nem lehet, az ember kimerülten leskelődik saját lelke kulcslyukán; lehet egyetmást megtudni, de csak ezen az egy úton, így befelé nézve; s nem értelmünkkel átértve, hanem érzésünkkel megérezve; líra — nincs egyéb mint líra. Kiábrándult filozófia ez, de már nem azonos a tizenkilencedik század pozitívizmusa hitetlenségével: új fogódzót keres a bergsoni intuícióban, s bevallja önön reménytelenségét, keserűségét is. Tudja, hogy kényszerűséget emel erénnyé, s minden gondolatából kiérzik a bizonyosság után való vágyakozás. Az eredmény: szubjektívizmus és impresszionizmus.

A századelő átmeneti korszakában ez a szemlélet nem volt gyökértelen. 1917-ben azonban már új, forró, feszült, forradalomra készülődő léghő veszi körül az írókat, akinek látnia kell, hogy az oroszországi nagy forradalmi változások hatására egyre válságosabb helyzetbe sodródik a beteg, háborús magyar társadalom. Ebben a légkörben már szilárdabb fogódzókra van szükség, s másrészt: a valóság nyíltabban és brutálisabban megmutatja önmagát. A fiatal Révai már ebben az új légkörben fogalmazza meg kritikusi eszményét. „Az irodalom legyen

⁹ Schöpflin A. könyvéhez.

¹⁰ SCHÖPFLIN A.: A magyar kritika. *Nyugat*. 1913. I. 192—196.

¹¹ IGNÓTUS: A lírai kritika. 1910. I. 528—531.

állásfoglaló és a kritika legyen harcos” — írja. Ő már nem elégszik meg azoknak a titkoknak a felfedésével, melyek az én kulcslyukán keresztül megleshetnek: a nagy arányokat, a nagy összefüggéseket kutatja. „A kritikusknak és különösen az esztétikusnak az egyes irodalmi megnyilvánulásokat, vagy mondjuk irányokat nem nagyon szabadna egyénekhez kapcsolni. Jelenségek és effektusok vannak az életben és kivált az irodalomban, ami kondenzált élet. . . Talán mégsem vagyunk mi önmagunkban, egyekre különülve fontosak — sokkal inkább masszákba épülve. És akármilyen személlyel összenőtt és „lélekbölszakadt” az írásmű, mégis a mű, mint mű érdekel. . .” S újra és újra visszatér a gondolatra: a jó kritika nem csak regisztrál, az igazi kritikus szemhatárát nem szabják meg a bírált könyv lapjai.¹² Ezeket az elveket, ezt a kritikusi eszményt magával viheti egész életútján. Magával is viszi: érett írásai bizonyítják.

De a fiatal Révai nemcsak a Mával együtt lázad: ötödik cikke után szembefordul mestereivel is. 1917 novemberében György Mátyással, Komját Aladárral, Lengyel Józseffel együtt kiválik a Kassák-csoportból. Új lapot indítanak, melyet a rendőrség még az első szám megjelenése előtt betilt: egy évvel később a forradalom után az *Internationálé* váltja valóra céljait. Közös kötetet adnak ki, melyen 1918 *Szabadulás* címet viseli. Kilépésüket Barta Sándor a *Mában* így magyarázza: „Egy éve, hogy ez a négy ember kikanyarodott a *Ma* életvonalából. . . állítólag azért mert szerintük a *Ma* keretein belül megvalósíthatatlan perspektívával követelőzött művészi énjük intenzívebb szociális állásfoglalásba.”¹³ A *Ma* ellenérve nyilván jogos kritikai megjegyzéseket is felsorakoztat: hogy tudóskodással és majdnem pártpolitikai dogmákba öltözködéssel gondoltak új ereket csatornázhadni költészetükbe; hogy nincs semmi szükség arra, hogy jósvádájú röpiratokban és alapos készültségű könyvekben lefektetett tételeket versekké hígítsunk. Mindebben nyilván sok helytálló van — s különösen az 1918 *Szabadulás* verseit véve számba, melyek közül a *Ma* kritikusa talán a Révai-féle „titánkodásokat” és „elrajzolásokat” ítéli meg a legszigorúbban — egybehangzóan a *Nyugat* bírálójával,¹⁴ ki úgy véli, hogy Révai Lengyellel együtt még csak a kifejeződését keresi, s önnön megismerésével küszködik. De a sértett *Ma* kikerüli a fő kérdést — különben aligha hallgatna Révai tanulmányairól, melyeket nem lehetett volna ilyen könnyen félretolni, s részletesebben szólni volna egyik, kategorikus mondatba foglalt gondolatáról, mely így hangzik: „Maga a szocializmus sohasem lehet költőnek való téma.” Mert emögött húzódik meg a szakítás oka.

Révaiék nem magyarázkodnak, de azzal hogy új programot fogalmazznak, mélyen és részletesen elemzik kiválásuk okát s új céljaikat. A programot tervezett lapjuk, a *Kilencszázötvenhét*¹⁵ elé szánták: Révai fejlődésrajzában ennek különös jelentősége van, minthogy Vas Zoltán emlékezése szerint¹⁶ a „kiválók” elképzeléseit Révai fogalmazta meg. A fiatal lázadók nyíltan beszélnek: „1917. Ez a szám az orosz forradalom történeti dátuma, az emberiség legnagyobb gondolata. Ebből a gondolatból sarjad és ebbe a gondolatba olvad bele lapunk programja. „Ezért a gondolatért” — ez a mi egész programunk.” 1917 szellemében akarnak tevékenykedni az új irodalomért is, „szocializálni” akarják a művészetet: szociális tartalommal megtölteni, tárgyában és formáiban esztétikailag is forradalmasítani. Szándékosan utalnak a *Ma* „narkótikum-elméletére”: „Ne az emberek szociális narkótikuma, hanem szociális ébresztője legyen az új irodalom.” Támadó szenvedély fűti őket, s nem tagadják, hogy le akarnak rombolni mindent, ami tudományban és irodalomban útjában van 1917 gondolatának. De hívnak mindenkit — a próbálkozókat és a kísérletezőket is —, aki az emberiség szellemi, etikai és anyagi felszabadításának célját becsületesen szolgálja akarja.

¹² Schöpflin A. könyvéhez.

¹³ BARTA SÁNDOR: 1918 *Szabadulás*. *Ma*, 1918. III/11. 135. 1.

¹⁴ ROZVÁNYI VILMOS: *Új költők*. *Nyugat*, 1919. 65.

¹⁵ A lap programját és betiltásának körülményeit ismerteti: *Internationálé*. 1919. I. 1.

¹⁶ VAS ZOLTÁN: *A fény felé*. Bp. 1955. 258.

Ezek a gondolatok már láthatóan sugározzák az orosz szocialista forradalom hatását és követésének szándékát. De — bár a szakítás valószínűleg közvetlenül 1917. november 7-ének következménye — az utak elválása korábban kezdődött. Lengyel József, aki *Visegrádi utca* című könyvében ezeket az idöket idézi fel, már a Fészek Kávéház-beli Kassák-asztal társaságában is felfedezi a forradalmi fejlődés erősödő jeleit.¹⁷ Szerinte Sallai Imre is megjelent az írói körben, s hamarosan megismerkedett Révaival. A fiatal kritikus iránt, aki már akkor foglalkozott a marxizmussal, Korvin Ottó is érdeklödött, s rövidesen bevonta az illegális munkába. Révai tehát már a *Ma* „korszakában” bekerült abba a háborúellenes, forradalmi pacifista csoportba, melynek tevékenysége Korvin Ottó nevéhez fűződik, s amely ideológiailag Szabó Ervint követte. Később tagjait — a „forradalmi szocialistákat” — ott találjuk a Kommunista Párt alapítói között. Munkásságuknak jelentös része van abban, hogy a párt némileg járt úton indulhatott el küzdelmes jövője felé. Ez a „múlt” készítette elő Révaiék „szakítását” is: a rohamosan haladó idő jele volt a gazdagodó tapasztalatok hirtelen tetté-válása. Aligha túloz tehát József Farkas, amikor a háborús évek forradalmi fejlődésének egyik első nagy sikerét látja a *Kilencszáztizenthet* programjának megszületésében: „Mint ahogy a nemzetközi munkásmozgalomban október nyomán különvált reformizmus és forradalmiság, a munkásirodalomban is napirendre került az alapvető elvek tisztázása.”¹⁸ A tisztázódás ára a szakítás volt. Így látja azt Kassák Lajos is, aki önéletrajzi regényében természetesen a négy fiatal kiválását is kommentálja: „az ország fölizgatott népe ssége között könnyen gyökeret fognak az új tanok. És mi sem állunk idegenül az orosz áramlattal szemben. Kimondottan sem szociáldemokratáknak, sem kommunistáknak nem nevezzük magunkat, de úgy az antimilitarista mozgalom, mint az orosz—szovjet rendszer közel áll hozzánk. Halljuk, hogy Komjáték fönttartás nélkül lecsatlakoztak az új mozgalomhoz. A magam részéről ezt nagyon helytelennek tartom.”¹⁹

A fiatal Révai lelket és tudatot formáló tapasztalatai a kiválás idején olyan munkához kapcsolódtak, mely jórészt illegalitásban folyt. A fejlődés folyamatosságát tehát egészen világosan az utólag összegyűjtött élettények ismeretében láthatjuk. De — s ez természetes is — a világnézeti érlelődés a *Ma* kritikusának a munkájában is felszínre tört. Igen sokszor különvéleménye van a kor magyar irodalmáról és a fejlődés irányáról. Míg a *Ma* programcikke mindenkéltől az írás „hogyanjára” figyel, addig Révai a „szociális” irodalom jogaiért küzd. S nemcsak elvont elképzeléseket állít mestereivel szemben: látja saját táborra gyengéseit is, tudja, hogy „tartalmi új felé fordulásukból formai forradalom lett” a „fizikai, fiziológiai és világnézetbeli különbözöségük litteratúrai kezdéssé züllött.”²⁰ Amikor Babits kultúralatlansággal vádolja a lázadó fiatalságot, új kultúra-igényt fogalmaz meg. Elismeri, hogy tudás kell, de nem elégszik meg az irodalmi kultúrával. A „szociálisan hasznos tudást” hirdeti, s a korszellemnek ad kifejezést, amikor arról tesz vallomást, hogy az új költőtípus „munkájából következik a szociológiai műveltséghez való közeledése.” Nem irodalmi programhoz igazodik, a történelem menetének irányára apellál: „minden komoly és józan intellektuel az irodalom... szocializálódását várja, ha kevésbé tudatosan is. És nem alap nélkül, azt merem mondani, történelmi követelmény, hogy életre kényszerüljön.”²¹ S az indulás időszakának öt cikke közül van egy, amely teljes egészében egy újfajta kritikus-típus megjelenését bizonyítja. A *Készülő könyv elé* című cikkben Révai az esztétikai értékelést már következetesen társadalmi élmzésből bontja ki. Az orosz irodalomról beszél, s gondolatmenete az irodalom és forradalom oroszországi kölcsönhatásának kimutatásához igazodik. Alaptétele: „Az orosz irodalom társadalmi

¹⁷ LENGYEL JÓZSEF: *Visegrádi utca*. Bp. 1957. 22—25.

¹⁸ JÓZSEF FARKAS: *Rohanunk a forradalomba*. Bp. 1957. 198. — J. F. egyébként az itt felvetett kérdéseket az egész korszak összefüggésében is tárgyalja.

¹⁹ KASSÁK L.: *Egy ember élete*. VII. 112—113.

²⁰ Babits stb.

²¹ Ibsen stb.

és nemzeti muszáj volt...” Nem nyugszik bele a polgári esztétika ítéletébe, mely az egész orosz irodalmat besorolja az „északi” szellemet hordozó irodalmak közé: felkutatja a sajátosságokat is, s igyekszik objektív magyarázatot adni a különbségek létrejöttére: „Skandinávia már túlkent mindenféle szociális jóléttel: telefontal, távíróval, írásolvasással, de Oroszországban még állat a paraszt. És éppígy igazodik az irodalom is... Oroszországban még nem lehetett és lehet szétválasztani irodalmat és politikát... És ez az éppen, amiért kiválasztott monumentalitását az orosz irodalom! És ezt akarom éppen: a politikai életből irodalommal épült orosz irodalmat, mint szociális kényszerrel tárgyalni...” S már itt feltűnik a kritikus tudatos társadalmi célratörése, mely oly jellemző sajátja lesz később az érett Révai-tanulmányoknak. Cikkét azzal a gondolattal zárja, hogy a kibontakozó európai demokratizálódás, a győzedelmeskedő szocializmus, a tömegek fokozódó fontossága mutat az orosz irodalom felé.

A nagy orosz forradalom hónapjában jelenik meg induló korszakának utolsó irodalmi cikke. 1918 végéig még ott látjuk az 1918 *Szabadulás* költői között, 1919 elején már az *Internacionálé*, az *Iffjú proletár* és mindenekelőtt a *Vörös Ujság* publicistája.²² Itt már az ideológus, a politikus végzi első erőpróbáit. A kritikus, a költő, aki csak eszköznek tekintette az irodalmat világalakító tettvágyának kifejezésére, közvetlenül megnyilatkozhat, s másrészt: a gyorsuló idő áramába kerülve egyre kényszerítőbbnek érzi, hogy az azonnali reagálást és beavatkozást frissen közvetítő publicisztika műfajaihoz forduljon. A Tanácsköztársaság egyik legtevékenyebb újságírója, olyan cikkek kerülnek ki tolla alól, mint a *Tiszta proletárpolitika*, mely hangos érdeklődést keltett a proletárdiktatúra legigazabb hívei között.

Innen is főképpen az érett tanulmányok magaslatáról nézve sápadtabbnak látszanak a Révai írt cikkek. Mégis érdemes figyelni rájuk. Hiszen ezekben lehetünk tanúi egy jelentős emberi élet legizgalmasabb mozzanatainak: a fejlődés *folymatának*, az egyéniség bontakozásának, a szellemi és erkölcsi erő gyarapodásának. Itt találjuk az írói szenvedély első nyomain, a lendületes stílus forrásait: az Adys szókapcsolást, az expresszionizmus szótörődésait. S mindezek mellett, ezekből a cikkekből — a szerző akaratától függetlenül is — előderengenek az író emberi vonásai: egy tájékozott, messzire látó ifjú áll előttünk, aki hadakozik Adyval, de akinek mégis az *Ős Kaján* a legnagyobb verselménye, aki Verhaeren és Whitman olvas, aki „bevallja” Marxot, Tolsztojt, Oswaldot és Wundot, aki okos megjegyzésével bizonyítja, hogy nemcsak Shakespeare-t ismeri, hanem kisebb elődeit és kortársait, Marlow-t és Ben Jonsont is, aki egész nemzedéke nevében vallja: „nagy szerelemmel akarjuk... a kultúrát”, az európai, a középkor, a katolikust, a keletit, az antikot, s kialvatlan szemmel is „nászokat akarunk ülni” a világ nagy szellemeivel.

Csak így indulhatott az, aki sohasem ismerte a határokat irodalomtörténet, kritika, esztétika, publicisztika, történelem és politika között.

Marxizmus és magyarság

Révai József irodalomtörténeti és történelmi súlyú tanulmányait a harmincas években írta.²³ Az indulás és a „megérkezés” közötti évtized a gyakorlati, szervező pártmunkáé, az

²² Fontosabb cikkei: a *Vörös Ujságban*: Tiszta proletárpolitikát (1919. ápr. 4.), Nemzetközi ellenforradalom (ápr. 25.), A világforradalom útja (jún. 20.), Proletárdiktatúra vagy burzsoáidiktatúra (jún. 26.), Az egyéni cselekvés és az osztályharc (jún. 29.), Tiszta közigazgatást (júl. 11.), Döntő óra (aug. 2.); *Internacionáléban*: A pacifizmus kritikája (1919. jan. 1.), Az európai átalakulások kritikája (jan. 1.), Elmélet és gyakorlat (jún. 15.); *Iffjú proletárban*: Öregek és fiatalok (1919. VII. 13.)

²³ Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban. Társadalmi Szemle, 1931.; Marx és a magyar forradalom. 1932.; Kossuth Lajos. 1944.; Magyar szabadság — világszabadság. Uj Hang, 1938. (Rozgonyi Endre név alatt); Kőlcsey. Uj Hang, 1938. (Vörös Sándor név alatt); Marxizmus és népiesség; Uj Hang. 1939.; Ady Endre. Uj Hang, 1940—1941.

első vonalban harcoló — szinte „kézítésát” vívó — publicisztikáé²⁴ s — bizonyára a tanulása. A bécsi emigráció, a *Proletárban* közölt cikkek, az 1925-ös pártkongresszus, a Kommunista Internacionálé 1928-as kongresszusa, az illegális hazatérések, a *Kommunista* című illegális pártlap kiadásának megszervezése — ilyen „állomások” jelzik ebben az évtizedben Révai József életútját. Mondhatnánk tehát, hogy ekkor a szakadatlan gyakorlati munka háttérbe tolta az elméleti jellegű feladatokat. Számbavehetnénk, hogy a férfikor fegyelme lassította a világhódító ifjú lépteit, s akkor engedte ismét a nagy problémákkal való küzdelembe, amikor már fel is fegyverezte. S érvelhetnénk a munkafeltételek alakulásával is: a harmincas évek elejétől kezdve, a „lebukás” utáni kényszerű visszavonulásban, a prágai, majd a moszkvai emigrációban nyilván több lehetőség nyílt a nagy anyaggyűjtést és gondos vizsgálódást igénylő tanulmányok megírására. Mindez segíti a fejlődésrajz érthető felvázolását. De megnyugtatóbb magyarázathoz jutunk, ha elsősorban azokra az összefüggésekre figyelünk, amelyek a második világháborút megelőző évtized magyar kommunista mozgalma és a nagy Révai-tanulmányok között sejtethők.

Néhány támpontot maga Révai is ad a művek „háttérének” felderítéséhez. A *Kossuth Lajos* című könyv előszavában írja:²⁵ „az itt következő két tanulmány különböző időkben íródott: a 48-as szabadságharcról szóló 1938-ban, ... a második világháborúnak előestéjén; a Kossuthról szóló 1944-ben... Magyarország német megszállásának napjaiban. A két tanulmány időszerűségét nem kell külön hangsúlyozni... Mivel lehetne a ma napirenden levő magyar szabadságharcot jobban szolgálni, mint a 48—49-es magyar szabadságharc hagyományainak életrekelésével? De a hagyományok életrekelése közben ne essünk az önámítás bűnébe! 1848 és 1944 között sajnos ég és föld a különbség. A magyarság helyzete ma gyökeresen más, mint volt egy századdal ezelőtt... 1938 óta hiába harcoltunk az ellen, hogy Horthyék Magyarországot, a magyar népet ellenforradalmi szerepre kárhoztassák.” A *Marxizmus és magyarság* előtt — a Szabó Ervinről szóló írás, a Kőlcsey-tanulmány és a *Marx és a magyar forradalom* kommentáló bevezetőjében — még közvetlenebbül utal az időszerű írói szándéokra: „Vegyük... az egész könyvön végigvonuló törekvést: elméletileg és történelmileg kidolgozni a különbséget a közönséges polgári átalakulás tábora és a plebejus, népi irányzat között és akkor nyilvánvaló, mi az összefüggés a Kőlcsey-tanulmány és a politikai vezércikk között. A kötet egységét a magyar demokrácia népi balszárnyának kialakításáért vívott tizenöt éves küzdelem adja meg, az elmélettől a gyakorlatig.” A *Marxizmus és népiességben*, ahol kora jelenéről szól, már csak a háború utáni olvasó kedvéért kell magyarázkodnia: „a fasiszta bestia akkor még ereje teljében volt — írja a megírás idejéről —, még támadott és megigézte az elméket is. Magyarországon még a tisztességes emberek közül is sokan ingadoztak: nem ellenállhatatlan erejű koreszmével állnak-e szemben, amely ellen szinte kilátástalan a harc? Könyvem célja az volt, hogy szellemi támasztékot nyújtson az ingadozó demokratáknak, útját egyengesse a fasiszmus elleni nemzeti összefogásnak, gátat vessen a fasiszmus sikerei okozta politikai és erkölcsi elbátortalanodásnak.” S ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy ebben az időszakban és főképpen a népi mozgalom elemzésének idején, Révai József volt az, aki a párt újjáalakult Központi Bizottsága mellett fokozott elméleti munkával segítette az új, népfrontos szellemű politikai irányvonal érvényesülését,²⁶ — egyre közelebb jutunk a kutatott összefüggésekhez.

²⁴ A következő lapokba írt rendszeresen: 1920 és 1930 között *Proletár* (1920—1921), *Vörös Ujság* (Wien, 1921—1922), *Kommunizmus, Internationale Presse Korrespondenz* (1922, 1924), *Új Előre* (1923), (Kassai) *Munkás* (1923), *Párisi Munkás* (1924), *Kommunista* (1928), *Új Március* (1928—30).

²⁵ Az itt következő idézetek megtalálhatók RÉVAI JÓZSEF *Marxizmus, népiesség, magyarság* c. kötetének (Bp. 1949) előszavában. (A továbbiakban: MNM).

²⁶ A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939. Kossuth. 1958—1959. 126.

Milyen feladatok, társadalmi és nemzeti gondok rajzolódnak ki Révai kommentárjaiból? Tizenöt éves küzdelem a fasizmus ellen. Harc a magyar *népi demokrácia* megteremtéséért. Nemzeti összefogás. Új nemzeti szabadságharc. A polgári átalakulás és a plebejus, népi irányzatok szétválasztása stb. Tehát a harmincas évek magyar kommunista mozgalmanak legfontosabb és sajátos feladatai, gondjai, problémái. A fasizmus nemzetközi terjedése és a belső tapasztalatok nyomán nyilvánvalóvá lett, hogy a szocialista forradalomra készülő politikának új formákat kell keresnie, az új bonyolult viszonyok között messzebb kell tekintenie előre és hátra egyaránt, nyomon kell követnie a magyarságot a társadalmi és politikai fejlődés útján. A marxizmus és magyarság problémáinak elméleti vizsgálata ebben az évtizedben a közvetlen forradalmi *cselekedet* rangjára emelkedett.

De ha a nagy tanulmányok megírása a harmincas évekre esik is, a bennük végigvonuló gondolat már régebben érlelődött Révaiban. Már az előző évtized termésében is találunk olyan írást, mely rokonságot mutat az érett művekkel. A *Köztársaság vagy tanácsköztársaság*^{26a} című cikkben vázlatosan és kérdésselvetés formájában az az ideológiai elképzelés jelenik meg, amely később uralkodóvá válik munkásságában. Révai itt abból indul ki, hogy a magyar burzsoázia a Horthyval való viszálykodás közben felvetette a köztársaság követelésének gondolatát is. Mit tegyen ilyen politikai helyzetben a munkásosztály? Révai látja, hogy lényegében két út van: a munkásdiktatúra és az ellenforradalmi diktatúra útja. De azt is felismeri, hogy „a fegyveres polgárháború és a tanácsköztársaság céljainak pusztá propagálásával nem lehet *harcba vezetni* a proletáriátust. A magyar munkásság forradalmi ereje a fehér terror alatti hosszú aléltás után újjáéledt ugyan, de a meginduló harc közvetlen célja nem lehet a tanácsköztársaság. A munkásság ezer sebből vérzik. Politikai mozgásszabadságának béklyóit most kezdi feszegetni, nyomorúságos életszínvonalának további romlása ellen akar harcolni — ebben a helyzetben a kommunisták nem mondhatják neki azt, hogy harcoljon a tanácsköztársaságért, de azt sem mondhatják neki, hogy pusztán gazdasági célokért küzdjön... A teljes amnesztiáért, a munkásság komoly szabadságjogaiért folyó küzdelemnek is kell, hogy legyen egy szélesebb, átfogóbb politikai célja.” Révai ezt a széles, átfogó célt — 1922-ben — a köztársaság követelésében jelöli meg. „A burzsoázia tehetetlen szitkozódásai, a legitimista köztársaság mérges követelése helyett a harcoló proletártömegek száján kell megharsannia a kiáltásnak: köztársaságot! A köztársaság az a jelszó, amely a mai helyzetben a proletáriátus politikai részletköveteléseit... összefoglalja, hangsúlyozza, konkrét formában kifejezi.” A magyar párttörténet eddig elkészített vázlatos összefoglalásából is látható, hogy ezek a gondolatok az 1919 utáni magyar kommunista mozgalom fő kérdéseivel kapcsolódnak. A Landler és Kún-vezette csoportok vitájának egyik részletét idézi fel ez a cikk, s láthatóan Landler koncepcióját követi: nem tartja reálisnak azt a programot, mely az új magyar proletárdiktatúra közvetlen céljához igyekezett igazítani munkásosztályunk küzdelmét. Vázlatos párttörténetünk szerint „a helyzet megítélésében inkább Landlernek és híveinek volt igaza.”^{26b} De elképzelésük csak akkor vált igazán termékenyítővé a mozgalomban és az elméleti munkában egyaránt, amikor kiszabadult a sokszor személyeskedő viták szűk keretei közül. Ez pedig a harmincas években következett be, amikor a történelem nyilvánvalóvá tette, hogy a kommunista párt küzdelmét a fasizmus megszületése után a demokratikus szabadságjogokért való harccal kell összekapcsolni.

Magyarság és haladás! Mit tett nemzetünk az emberiség haladásáért? Melyik az a nagy történelmi pillanat, amikor a magyarság belső a haladásért küzdő európai népek közösségébe? S merre vezet innen a további út? Ezek Révai tanulmányainak nagy kérdései.

A válaszkeresés közben szükségképpen jut el az 1848—49-es forradalom és szabadságharc problémáihoz. Ekkor nyílik meg a lehetőség a magyarság előtt először újkori törté-

^{26a} Vörös Újság, Wien, 1922. dec. 25.

^{26b} A magyarországi munkásmozgalom 1919—1929. Kossuth. 1957—1959. 33.

nelmében, hogy valamelyik hódító szándékú nagyhatalom helyett demokratikus népmozgalmra támaszkodjék. Ez nyitja meg előtte a független demokratikus fejlődés távlatát. Ezért látja Révai negyvennyolc legmélyebb tanulságát abban, hogy „népszabadság, nemzeti szabadság, világszabadság: a magyarság számára *különösen* eltérhetetlen egységet jelent.” Ennek megfelelően elveti a polgári történetírás értékelését, s kimutatja az eszmei küzdelmek mögött, a kormány és ellenzék elvi harcában a birkózó osztályok jelenlétét. S ezért korrigálja Szabó Ervint is, aki a magyar forradalmat az európai demokratikus mozgalmaktól elkülönítve szemlélte, s így azt igyekezett bizonygatni, hogy ezek csak kiváltó okok voltak, nem érintették a magyar negyvennyolc középnemesi jellegét. Révai még nehezen látható fejlődési folyamatokat és tényeket fog össze s ezek összefüggéséből olvassa ki, hogy Magyarországon már a reformkorban megvolt az a minimális polgári erő, amely létérdekét követte, amikor ki akart szabadulni a félgymati helyzetből s másrészt: a rendi sérelmi politika lassanként új tartalmat kapott, a középnemesség, ha ellentmondásokkal küszködve is, egyre inkább a polgári fejlődés érdekeit képviselte. De éppen ezért látja március 15-ét éles fordulatként: szerinte ez „plebejus beavatkozás volt a nemesség vezette polgári átalakulásba”²⁷, s „a márciusi ifjúság erejét az európai forradalmak ténye, Párizs és Berlin proletárjainak barikádjai, a bécsi egyetemi légió fegyverei sokszorozták meg.” E plebejus erő felülkerekedésére nem volt érett a magyar társadalom, de nélküle azt sem érthette volna el, amit az „objektív lehetséges célok” jeleztek s ami végül is a hatvanhetes kompromisszumban megvalósult. Révai elemzése nemcsak a történelmi eligazodást segíti: azt is bizonyítja, hogy a magyar polgári rétegek nem tudták tartósan összekapcsolni a nemzet ügyét az emberi haladás céljaival, mert túl későn jöttek, s szembefordultak az idővel, mielőtt igazán bekerültek volna áramába. Magyarság és emberiség, nemzet és haladás csak a munkásosztály harcaiban olvadhatott és olvadhat igazi egységbe. De Révai nemcsak „tanulságot” lát a magyar negyvennyolcban; a történelmi problémák tisztázását itt közvetlenül közel hozza kora magyarságának ügyéhez: „Az 1848-as forradalom tanulmányozására sokunkat az is késztetett, hogy végére járjunk annak az ‘elméletnek’, mely az 1848-as forradalommal akarta bitonyítani, hogy Magyarországon egy forradalmi munkás és parasztdemokrácia minden előfeltétele hiányzik.”²⁸

Révai tehát a negyvennyolcas magyar forradalom történetében látta meg a magyar társadalom fejlődésének sajátosságát. Ezért van az, hogy irodalmi tanulmányai is errefelé mutatnak s e sajátos fejlődés szellemi arculatát jellemzik. A Petőfi-esszéiben ez magától értetődő. A nagy magyar lírikus forradalmi szerepe lehetővé teszi, hogy az irodalomtörténész itt a költészet és történelem közvetlen kapcsolatáról beszéljen. Révai Petőfiiben 48–49 viharadarát, a népi felszabadulás és az öntudatra ébredő nép előhírnökét látja. Amikor március 15-ét a liberális nemesség mozgalmának plebejus fordulataként értékeli, ugyanakkor Petőfi költészetében is megkeresi azt a réteget, melyet hiába kutatott a reformkor magyar irodalmában: „Petőfi Sándorral valami új kezdődött. Az ő költészete nem a nemesi lelkiismeretfurdalás költészete többé, hanem egy öntudatra ébredő népnek a hangja. Másszóval: Petőfi Sándor népiességében a felülről jövő nemesi reformnak a gondolata helyett az alulról jövő népi felszabadulásnak a gondolata szólal meg... Petőfi költészetében... a nép szétnéz saját országában, ... a nép fia szól saját földjéről... a táj szeretete, a magyar föld birtokbavétele kibővült az ország szeretetével, a haza birtokbavételével.”²⁹ Révai szerint Petőfi a 48-as polgári demokratikus forradalom költője, de népi demokratizmusával túlmutat rajta a teljes emberi felszabadulás felé. Nem kell tehát ki sem lépnie az irodalomtörténeti értékelés köréből, hogy példaként mutassa fel alakját és művét: „Petőfi politikája bizonyíték arra, hogy a nemzeti egységnek, a szabadságharcos erők összefogásának a politikája összeegyeztethető azzal s

²⁷ Irodalmi tanulmányok. Bp. 1950. 61. (A továbbiakban: IT).

²⁸ MNM 75.

²⁹ IT 64.

egyenesen megköveteli, hogy legyen egy öntudatos, szervezett, a forradalom vívmányaira és vezetésére éberren vigyázó balszárny, amely döntő ereje az átalakulásnak, és amely válságos pillanatokban a nép élén meg tudja akadályozni az árulást.”³⁰

De Kőlcseyt és Adyt sem csupán illusztrációként vonultatja fel történelmi és társadalomtörténeti elemzése mellé. Kőlcsey-tanulmányában onnan indul ki, hogy a nyelvújítási mozgalom, mely a költőt elindította, a polgári haladás úttörője volt. Igaz: ezzel a születő magyar polgárság azt bizonyította, hogy gyenge s még a polgári öntudat kialakításának elemi feltételeivel sem rendelkezik. De mégiscsak itt tört felszínre a fejlődés vágya és szándéka.³¹ S elismeri azt is, hogy Ady „minden porcikájában költő volt”, aki a társadalom, a politika, a történelem minden eseményére és jelenségére lírikusként reagált. De éppen ezért fordult hozzá, aki a „szakember korlátoltsága nélkül és anélkül, hogy a társadalmi élet felületének részketkérdéseire tapadt volna, nemcsak ösztönösen érezte, hanem világosan látta és tudta, hogy a magyar társadalmi harcoknak mik az igazi mozgóerői”,³² s aki sajátos szimbolizmusa segítségével a legteljesebben — bonyolultságaival és ellentmondásaival együtt — ki tudta fejezni korát. Kőlcsey és Ady művében tehát ugyanazt kereste, mint negyvennyolc történetében: szerinte a tizenkilencedik és a huszadik század elején az irodalomban mutatta meg magát leghűségesebben a magyar történelem.

Ennek megfelelően Kőlcseyben Petőfi elődjét rajzolja meg: a magyar reformkor reprezentatív emberét, aki a nép felé fordult, de kívülről és felülről fordult feléje, s akiben megvolt az erkölcsi erő, hogy tükröt tartson az ingadozó, liberális nemesség elé, s megfogalmazza önön lelkiismeretének szavait. Ezért hangsúlyozza a költő és kritikus „két frontos” harcát. Látja, hogy Kőlcsey a polgári izlés nevében lép fel a nemesi ünnepléység és a paraszti közönségesség ellen, és mindkettőt, mint vidékiességet, provincializmust ítéli el. Felismeri, hogy Kőlcsey Csokonai-bírálatát esztétikailag és történetileg egyaránt téves ítéletet mond ki, de meglátja benne az igazság megsejtését is. Hiszen „a plebejus népiesség is lehet provinciális, vidékies, amíg tisztán paraszti marad”, s a plebejus népiesség igazán majd csak Petőfi költészetében emelkedett fel. De Révai szerint ennek előfeltétele volt az a harc, amelyet Kőlcsey folytatott. Kőlcsey tudta, hogy elfordulva a feudálistól, meg kell találnia az utat a néphez. „Tragédiája... az volt, hogy csak meglátni tudta ezt az utat, de végig rajta már nem mehetett.”

Révai Kőlcsey-tanulmányának másik fő kérdése: mi táplálja a költő pesszimizmusát? Válaszában kétfelé is hadakozik. Nem elégszik meg a német romantika hatásának emlegetésével. Abban a forradalomtól megcsömörlött német polgár megnyilatkozását látja. Szerinte Kőlcsey azon kesereg, hogy a forradalmi korszak nem vitte előre Magyarországot: a magyar költő híve maradt az emberi haladás, a francia felvilágosodás, a francia forradalom eszméihez akkor is, amikor — látszólag a német romantika érzélgős és sötétenlátó érzelmvilága felé fordult. Még nagyobb szenvedéllyel támadja Révai a misztikus magyarázatok, melyek az „örök magyar sorsra”, a „keletiség—nyugatiság tragikus ellentétére” vezetnek vissza Kőlcsey pesszimizmusát. A mítoszt az üres általánosítás támogatja, tehát ő mindenekelőtt a sajátosságokat elmosó időtlen szemléletet rombolja szét érveivel. Abból indul ki, hogy „ahol a polgári haladás és a feudális reakció élesen és nyíltan állnak szemben egymással, és a haladás harcosa tudja, hogy kik a hívei, akikre bizton számíthat, és kik az ellenfelei, akikkel biztosan meg kell ütköznie, ott a haladásért való harcnak nem lehet pesszimizmus a kísérőjelensége, az ellenség kritikája nem ölti fel az önkínzó önbírálat alakját.”³³ De éppen ezért hordozhat előrelendítő mondanivalót néhány nagy magyar költő pesszimizmusa. Mert Magyarországon más volt

³⁰ IT. 30.

³¹ IT. 11.

³² IT. 106.

³³ IT. 27.

a helyzet. Nálunk a haladás és „maradás” hosszú időn át egy azon rétegen belül küzd: a középbirtokos nemesség harcaihoz kapcsolódik. S a keserűség, mely innen ered, szükségszerűvé is válik, ha a kínzó dilemmát átélő költő nem talál kapcsolatot a nagy népi erővel — akár a kor viszonya akár személyes érzelmi, szellemi kapcsolatai miatt. Kölcsey sajátos helyét az jelöli ki a magyar fejlődésben, hogy ő is átélte ezt az elszigetelődést, de ugyanakkor folytatta a harcát — lemondóan és keserű lélekkel — kora lehetőségei között. S az irracionális szemlélet áttörése tette lehetővé Révai számára, hogy meglássa az új tartalmat Ady pesszimizmusában. Aggodalom és szorongás volt ez — írja —, hogy Magyarország megkésik a forradalommal. A történelmi tempóvesztés kónozza Adyt. Még az is felvetődik benne, hogy a magyarság kívülreked a történelmen, s hadakozó verseiből keserűség árad.

Kölcsey Batsányi utóda és Petőfi előde volt, két nagy forradalmi korszakot kapcsolt össze, de az egyikhez későn, a másikhoz korán érkezett. Portréjuk mellé természetesen illik Ady Endréé. A magyarság és emberiség eszméje, mely Petőfi költészetében harmónikus egységbe olvadt, Ady művében ismét válságokkal küzdve jelenik meg. De Ady fejezte ki először igazán történelmi hangsúllyal, hogy a magyar nemzet új vezető erőt keres. S bár nagy felismerését inkább kérdés formájában tudta megfogalmazni, a kérdést jól tette fel. Ezért sorolhatja Révai őt is a forradalmár költők közé. Kora a forradalmi készülődés évtizede volt, amelyben 1848 és 1867 minden lényeges kérdése felvetődött. Révai meggyőzően bizonyítja, hogy ez a készülődés legteljesebben Ady költészetében tükröződött. S érvelése közben nem kell hallgatnia a költő belső harcairól: tanulmányának fő gondolatmenete Ady „két lelkiségének” vizsgálatát követi. Szerinte „amit Ady, 'két meggyőződésének', a 'két meggyőződés' mártíromságának hív, semmi más, mint hűség az ország demokratikus átalakulásáért küzdő néptömeghez, annak ellenére, hogy Ady úgy érzi: ő és a hozzá hasonlók lelkileg, szellemileg, emberileg már egy történelmi etappal tovább tartanak. A két meggyőződés: a 'Muszáj Herkulések' tragédiája, akik valójában már nem tudtak hinni a polgári demokráciában, amiért küzdöttek. A magyar demokratikus forradalom elvetélése miatti elfáradás Adyban összevegyül a szocializmus késése miatti melankóliával.”³⁴ A századelő évtizedében valóban az volt a magyar élet egyik legnagyobb kérdése, hogyan lehet összeegyeztetni a polgári demokrácia bírálatát a demokratikus forradalom plebejus lendületével. Adynak nem sikerült ez az összeegyeztetés, de küszködött vele, és szenvedett érte s így kora magyar valóságának legőszintébb, leghívebb tükré lehetett. A demokratikus forradalomban érdekelt osztályok együttes hangja a cselekvő politikában nem szólalhatott meg: csak a költészet tudott nekiformát adni. S hogy Ady élni tudott műfaja rendkívüli lehetőségeivel, sorsa egyik „véletlenének” is köszönheti. Révai nagy érdeklődéssel vizsgálja Ady 'kisúri' eredetének hatását. S arra a felismerésre bukkan, hogy hűsét ez az eredet, a bocskoros-nemzeti öntudat „predestinálta arra, hogy a magyar polgári demokratikus mozgalom e sajátos helyzetében a forradalmi osztályok egészének legyen lírai harsonája.”³⁵ Sorsa megadta neki azt a kilátót, ahonnan igazi arányaiban mutatkozik meg a környező élet. Kölcsey dilemmájából ő már ki tudta magát vágni: „A hétszilvafa ott állt a faluban, közel a parasztsághoz. De a hétszilvafa — társadalmilag és kulturálisan — kinőtt a faluból. A bocskoros-nemesi rétegből sarjadt Ady nem volt sem korlátozottan vidéki, sem korlátozottan városi, ezért lehetett a város és a falu forradalmi osztályainak közös, egységes, országos hangjává.” Történelmi jelentőségű lírájának másik feltétele fordítva bizonyít: sajátos mondanivalója szükségképpen vezette el a szimbolizmushoz. Révai harmonikusabbnak látja Petőfi költészetének légkörét, mint Adyét, de ezt a történelem „rovására” írja. Felismeri, hogy az osztályellentétektől feldúlt társadalomban nem lehetett többé Petőfi módjára „ámolni” a közvetlen valóságon. Hiszen a huszadik században nem lírai realizmus lett volna ez, hanem üres apologia, amely idillt festett volna a szörnyűség helyett.

³⁴ IT. 147.

³⁵ IT. 154.

„Az a dilemma, amit a demokratikus forradalom korszakának realista költészete, tele naív optimizmussal, nem ismer: a ‚mindennapi’ élet és az ‚igazi’ élet kettőssége, a valóság egyes darabjaiban kínálkozó szépség semmissége az egész élet ürességéhez képest: ez a dilemma szabja meg a szimbolizmus nagy költőinek viszonyát az élethez.”³⁶ Révai felkutatja azt a sajátos ízt, színt, réteget is, amely megkülönböztethetővé teszi Adyt a világ szimbolista költészetében. A nagy magyar szimbolista az ő ábrázolásában avatja el a dekadensektől, de a nagy franciaiktól is, hogy megtalálta az utat visszafelé a valósághoz. Ő azért festi irreálisnak, kísértetiesnek a világot, mert anakronizmusnak érzi — grófjaival, püspökeivel, s üres polgári hétköznappjaival együtt lidércnyomásként nehezedik rá az egész „magyar ugar” látványra.

Ady egyetemesen szemlélte korát, s Révai megtalálta azokat az összefüggéseket, melyeket követve sürített, gondolatilag is megközelíthető képet tudott festeni a nagy magyar költő szövevényes, titkokkal tele életéről és művéről. Így Ady-könyve szervesen illeszkedik a társadalomtörténeti tanulmányok közé — kiegészítve a magyar társadalom fejlődésrajzát: a negyvennyolcas forradalmakról szóló írás „folytatása” és a *Marxizmus és népiesség* „bevezetője”.³⁷

A népi mozgalomban, melyet Révai a Márciusi Front alakulásának időszakában a 19 utáni két évtized legjelentősebb magyar szellemi áramlatának tekint, a magyar irodalom társadalmi törekvései felszínre törnek, politikai mozgalommá fejlődnek. Révai igazodik anyagához, s mondanivalóit társadalomtudományi problémák köré csoportosítja. De gondolatmenete nem törik meg.

A népi mozgalmat az Európa-szerte elterjedt kispolgári szocializmus rokonának tekinti: híveik egyképpen kiábrándultak a kapitalizmusból, és a munkásság vereségei után elfordultak a proletárszocializmustól. De Révai ezt a rokonságot nem tartja jellemzőnek. „A történelmi háttere a magyar népies irányzatnak is — írja — a munkásosztály veresége. De már az 1919-es veresége. A parasztsághoz, mint a nemzet ‚törzséhez’ fordulás 1919-ből ered. A népiesek számára a két évtized előtti nagy vereség azt jelképezi, hogy a magyar munkásság a történelmi vizsgán megbukott: bebizonyosodott, hogy nem tudja vezetni az országot. Ha pedig a munkásosztály levizsgázott, melyik osztály lehet a jövő hordozója? Csak a parasztság. Ezt a parasztorientációt, melynek alapja a kiábrándulás a munkásosztály vezető szerepéből, ne tévesszük össze a magyar ellenforradalom 1919—20-as ‚parasztorientációjával’, amelynek értelme az volt, hogy a parasztságot a nagybirtokkal és a nagytőkével szövetségben vonultassák fel az elszigetelt munkásság ellen. A népiesek parasztorientációja *nem munkásellenes*, de kiindulópontja a munkásság elszenvetett veresége és mint tény veszi tudomásul, hogy a munkásság eljátszotta vezető szerepét. A munkásságot a népiesek nem tekintik ellenségnek, rokonszenveznek vele, de mozgalma nem gyakorol rájuk vonzerőt, szervezeteiben és ideológiájában nem érzik a jövőt alakító erőt.”³⁸ Révai tehát látja, hogy a népi mozgalomban a magyarság haladásvágya nyilatkozott meg, de könyvében a bizakodó felismerést és elismerést torlódó kérdések követik. A távlatokra és összefüggésekre figyelő gondolkodó számára az a legfontosabb: mivel haladnak együtt, kik ellen harcolnak a magyar népiesek, kik lesznek a fegyverbarátaik; a polgárosodás vagy a parasztközösség céljait helyeslik; milyen a viszonyuk a proletár-szocializmushoz; elkerül-e a fasiszta fertőzés veszélyeit? A tanulmány megszületésekor — 1938-ban — a kérdések hangsúlya még nem aggodalmas, ha az író nem is kapja meg a véglegesen megnyugtató válaszokat. De jelzi, hogy a régi dilemma — magyarság és

³⁶ IT. 157.

³⁷ A nagy Ady-tanulmány mondanivalóját kiegészíti Révai cikke Hegedűs Lóránt Ady-könyvéről (Schöpfung és Hegedűs, Uj Hang, 1941. 3. sz. 66—7.), a Kossuth Rádióban tartott előadása (1944. jan. 23.) és két emlékcikk, melyek közül egy a felszabadulás után hangzott el és jelent meg.

³⁸ MNM. 277.

emberiség, provincializmus és egyetemesség, nemzeti és társadalmi felemelkedés — még mindig kínzó. S a történelem azt bizonyította, hogy jogos és szükséges volt a biztató jelek között is felrajzolni a kérdőjeleket: az emberiség nagy válsága, a háború felszínre hozta a lappangó veszélyeket. 1940-től kezdve Révai egyre több aggodalomra talál okot, hangja keserűbb, mondanivalója bírálóbbs lesz.³⁹

Talán fölösleges is külön hangsúlyozni, hogy mindebben Révainak nemcsak gondolatmenetét követhetjük végig: gondolkodásának jellegzetességeit is megfigyelhettük. Ma már fel se tűnik, de a Kőlcsey-, az Ady-tanulmányok módszere még a felszabadulás utáni években is egy új világrész felfedezésének izgalmával lepte meg az olvasót. A harmincas években pedig nyilvánvalóan egy újfajta logika korai érvényesülését jelezte a magyar szellemi életben.

Amikor mély összefüggést fedezünk fel Révai mondanivalói és a magyar kommunista mozgalom feladatai között, nemcsak az *ember* párhúségét és fegyelmét dokumentáljuk: az *író* szándékai közé is bepillantathatunk. S az ő könyveiről szólva nem csak a tartalmi leírás feladata hozza magával a társadalmi, történelmi gondolatok hangsúlyosabb felvetését. Ha irodalmi tanulmányait olvassuk, a történész jelenlétét is érezzük, ha 48 „történetíróját” figyeljük, a társadalomtudós is megjelenik mögötte. Munkásságát csak akkor tudjuk elhelyezni a szellemi élet térképén, ha a szaktudományok határait egyre tágitjuk — csonkítatlanul talán csak a társadalomtörténet keretei között fér el.

Törekvése mögött a tudomány régi vágya húzódik meg. Szigeti József utal erre az összefüggésre: „Révai tanulmányai *történetpolitikai* tanulmányok, ha nem is a szó Ranke-féle értelmében. A polgári tudományban, miután a burzsoázia győzelmesen befejezte harcát a feudalizmus ellen, elmélet és gyakorlat egysége szétszakadt. A történész Rankétől napjaink legnevezetesebb szociológusaiig, meg-megújuló törekvése a társadalomtudományok polgári művelőinek, hogy ezt az eredeti, kettészakadt egységet visszaállítsák. Reménytelen törekvés, reménytelen kísérlet. A polgári apoletizmus vagy a mérsékelt haladás körén belül sohasem sikerülhet. Kérdéseik oly absztrakt módon vetődnek el... oly távol a társadalom tényleges harcaitól, hogy konkrét megválaszolásukra eleve nem kerülhet sor.”⁴⁰

Révainak sikerült elkerülnie a társadalmi igényű irodalmi elemzés két nagy veszélyét. Láttuk: ifjúkori cikkeiben „félreteszi” a formát, mert csak így érzi lehetségesnek a társadalmi szolgálatot. Érett írásaiban a legbonyolultabb formai elemzést is be tudja illeszteni eszmei koncepciójába: Ady szimbolizmusának megközelítése meggyőzően bizonyítja ezt. Másrészt sohasem elégszik meg a társadalmi magyarázat *applikálásával*: a társadalmi rajz nála nem „háttér”, nem „milió”, nem pusztán életrajzi mozzanat. Révai azokat a pontokat kereste meg a művekben és életpályákon, ahol kitapintható a kor érvelése. Lehet, hogy ezzel önként leszűkítette kritikai és irodalomtörténeti munkásságának a körét, de választott területein jól szét tudott nézni és messzire látott.

Igen, messzire látott. Ifjúkorában még csak sürgette a kritikát, mely túllát a bírált könyv fedőlapjain, a marxizmus teljes értékelése és megértése után már művekkel dokumentálta eszményét. Tanulmányaiban megannyi *általános* igényű esztétikai, irodalomtörténeti gondolatra bukkanunk. Talán legtöbbet emlegetett ezek közül a magyar líra uralmáról szóló eszmeifuttatás, mely Lukács György munkáiban is felbukkan. Nem esztétikai jegyzet ez az irodalomtörténetírás margóján. Révai itt sem applikál. Ady lírájának következetes elemzése során jut el a gondolathoz: a líra azért lett Adyval reprezentatív magyar műfajjává a háború előtti Magyarországon, mert csak ő tudta megszólaltatni a magyar társadalom ellentéteit

³⁹ RÉVAI J.: A népiesek széthullása (Uj Hang, 1940. 5/6. sz. 5—8.), VÖRÖS SÁNDOR: Géza, te csalsz! (UH. 1941. 4. sz. 51—56.), VÖRÖS SÁNDOR: Szabó Zoltán és a francia összeomlás (UH. 1941. 3. sz. 99—100.). Ezek és a 1939-ben, az *Úzenet* c. párizsi folyóiratban megjelent vitacikkek háttérével részletesebben foglalkozik ILLÉS LÁSZLÓ kéziratban levő tanulmányában.

⁴⁰ Marxizmus és magyarság. Útban a valóság felé. Bp. 1948. 261.

meztelenül és közvetlenül, és mert lírájában, mely az Én érzéseivel fogadja be a világot, feloldhatatlanul és „elrendezetlenül” is tükröződhetett a bonyolult kép.

Természetesen Révai munkásságának egyetemessége nemcsak az átélt és megértett marxizmusból nőtt ki: rendkívüli egyénisége is a „nagyvonalak” felé irányította. Mégis segíteni tudja a marxista magyar társadalomtudományok és új irodalmi művészeti kritikánk „köznap” munkáját is, mert a feladat eszmei felvázolását úgy végezte el, hogy ugyanakkor ki is vette a részét a megoldás munkájából.

Az utolsó fejezet epilógusa

Ha Révai József kritikusi arcának *egyéni* vonásait keressük, élettörténetének utolsó fejezete helyett, az epilógust kell ideiktatnunk. Mert bármennyire is jelentős az egyéni alkotó tevékenysége egészen a pálya végpontjáig, az utolsó szakaszon — a felszabadulás utáni évtizedben — az ügy, a mozgalom lép előtérbe.

1945 fordulatot idézett elő Révai József pályáján is. A szocializmus, amelynek távlatát oly sokszor felvázolta, elérhető közelbe került az egész Magyarországon. Nagy tanulmányainak logikáját igazolta a történelem. De ugyanez a logika új feladatokat is diktált, s új megoldási formákat követelt. Életének keretét most főképpen az eszmék megvalósításának napi gondja töltötte meg, alkotó erejét olyan építmény megtervezése kötötte le, amelynek falait csak az egész ország emelhetette magasra: munkássága beolvadt a szervezett proletárdiktatúra lendülő életébe. Nagy beszédei, cikkei, nyilatkozatai a kommunista párt vezető testületeinek véleményét, iránymutatását közvetítették, s „egyéni” gondolatai éppúgy kifejeződtek a szaporodó falusi művelődési házakban, mint regényelemzéseiben, vitáiraiban.

De jellegzetes egyénisége a kollektív munkán is átütött, életművének uralkodó gondolatai „hivatalos” megnyilatkozásaiban is felbukkantak.

A felszabadulás utáni első években tulajdonképpen még a régi munkát kellett folytatnia a régi formák között. A nagy tanulmányokat nemcsak azért kellett újra és itthon is közzétennie, mert ekkor jutott el igazán a magyar olvasóhoz: a régi feladat még mindig megoldásra várt, a marxizmus és magyarság problémája, a nemzeti és egyetemes érdekek egyesítésének gondja még mindig élt. Valóban új feladatokat a fordulat éve vetett fel. Révai irodalomtörténeti jelentőségű érdeme, hogy meglátta az irodalmi forduló szükségességét és kibontakozását. Szándékosan állítottam fel ezt a sorrendet: 1948 tájékán főképpen az új korszak megindításának *igényét* fejezték ki érvei és gondolatai. Így sűrű szavait ekkor még legtöbbször az elvont eszmék táplálták. Fő gondolata, melyet a Lukács-vitában fogalmazott meg, így hangzik: „Nincs olyan társadalom, amely gazdaságilag magasabbrendű, mint az őt megelőző és amelynek kultúrája mégis alacsonyabbrendű lenne.”⁴¹ Ugyanitt azt is felveti, hogy a nép be akar avatkozni az alkotás munkájába, s a párt vezetése nem egyéb, mint a nép „rendelkezéseinek” közvetítése. De ha ez az irodalmi program nem is virágzó írói törekvések elemzéséből bontakozott ki, a belőle kihangzó igényt történelmi *valóság* szülte. Révai már ezekben az években abból indult ki, hogy a népi demokrácia nem valami különleges út a kapitalizmus és szocializmus között, hanem a proletárdiktatúra sajátos formája, tehát a magyar társadalmi fejlődés teljesen új szakasza. S ezen kívül egyéb szálak is összekötötték a valósággal az új programot. Hiszen a Szovjetunióban már megtörtént a fordulat, az irodalom már rátalált a történelmi változások nyomára, a két világháború közötti magyar irodalomban is eljutott néhány alkotó — az emigrációban és itthon — a szocialista irodalom útjára s főképpen: ha halványan is, már a Lukács-vita idején megmutatkoztak az új magyar írói szándékok. Ezért foglalkozik Révai oly részletesen ebben a vitáirában a szovjet irodalom példájának elemzé-

⁴¹ IT. 294.

sével, s ezért irányítja a marxista értékelés gyűjtőlencsáját a kor alig látható bontakozó, új művészeti törekvéseire.

Ilyen körülmények között — érthetően — az alkotás tartalmi problémái kerültek előtérbe. A kritikus arra figyelt, hol látja a népközelség, a valóságosság megnyilatkozását, hol lesheti el az élet változásának friss tükrözését. Közvetlenül a fordulat éve után ez a szemléletmód segítette a továbbvivő utak megtalálását, de ugyanakkor kisebb-nagyobb vargabetűkhöz is vezetett. Egyik kezdeti következménye a realizmus eszményének összeszűkülése volt. Ezért kötötte Révai például a szovjet festészet első magyarországi kiállítását értékelve a szovjet példából sugárzó eszmei erőt ahhoz a realizmushoz, amely nem tűri meg a tárgyak elmosódott ábrázolását, a formák felbontását, s amely megköveteli a pontos és szigorú rajzot, a klasszikus kompozíció szigorú betartását.⁴² De már e korszak termését sem ezek a vargabetűk jellemzik. Révai első nagy irodalompolitikai cikkében — a Lukács-vitához kapcsolódó írásban — az új magyar irodalom fejlődésének valamennyi lényeges problémája felvetődött. Elvi harc és türelem, proletárhegemonia és nemzeti egység, sematizmus és dekadencia — ezek a kérdések foglalkoztatják Révai Józsefet majd egy évtizeden át, s ezekkel találta magát szemközt az első széttekintés alkalmával.

Tudjuk: válasza nem választhatók el a párt akkor követett általános politikájától. De ugyanakkor az életmű folytatását is megtaláljuk bennük. Az írókongresszusi beszédben vagy a Déry-vitában egyszerre nyilatkozik meg a párt irodalompolitikusa és a kritikus. Gondolatai egyszerre igazódnak az országos politika koncepciójához és a két évtizeden át folytatott vizsgálódások eredményeihez.

Legközvetlenebb a kapcsolat az irodalom nemzeti egységének gondolata és a „marxizmus és magyarság” problémaköre között. S ez érthető is, hiszen az új társadalmi rendszer mély megalapozásának feladata megkívánta a korábbi nemzeti törekvések és az új célok összehangolását, de sürgette a társadalom haladó rétegeinek egyesítését is. Ezért hangsúlyozta Révai, hogy a lenini „pártirodalom” elvét nem szabad időtől és tértől elvonatkoztatva alkalmazni, kizárva a népidemokrácia irodalmából mindazokat, akiknek műveit a lenini mértékkel meg nem lehet mérni. S ezért bírálta következetesen a szektáriánizmust és a neofita túlbuzgóságot, amely szűkkeblűségével eltorzította a proletárhegemonia elvét és gyakorlatát. De azt is látta, hogy az irodalmi egység létrehozása nem egyszerű összeadási művelet. „A szocialista-realista irodalom elvi alapján való egységről van szó — mondta — és arról, hogy elősegítsük a velünk szövegszerű írók fejlődését a cél felé.”⁴³ Ennek megfelelően programja a türelmes nevelés módszerét jelölte meg, mint leghatásosabb eszközt, mely elősegíti az igazi egység megteremtését: óvott az adminisztratív módszerek túlbecsülésétől; s tudta, hogy igazi előrehaladást csak akkor érhet el az új magyar irodalom, ha útja az egész magyar élet emelkedését követi. Az irodalmi egység fő szervezői — Révai programjában — a párt eszméi s a szocializmus sikerei. S ez a program a tapasztalatok szaporodtával egyre gazdagodott. 1952 végén, a Déry-vitában már az egység és a stílusirányzatok viszonyát is felvetette. S nem csupán a formális különbségeket helyezte — ahogy támadói később oly sokszor emlegették: „A stílusirányzatok különbözősége nem egyszerűen csak formális mozzanatok különbözőségét jelenti, hanem az élet látásának különbségét, az élet bizonyos oldalainak meglátását és kiemelését az egyik írónál, az élet más oldalainak meglátását és kiemelését a másiknál. Ezeknek a stílusirányzatoknak az eszmei veresége irodalmunkban helyes és szükséges, de ez nem irodalmi csoportharcot jelent. Egy nép nem egyarcú... Ebből az következik, hogy egyarcú, egysíkú, egy kaptafára húzott, irányzatok nélküli, szürkén egységes irodalom nincs, nem lehet és nem kell.”⁴⁴

⁴² IT. 268.

⁴³ Kulturális forradalmunk kérdései. Bp. 1952. (A továbbiakban KFK) 206.

⁴⁴ KFK 207.

Ma már látjuk, hogy ez a program nem valósult meg teljesen. A mögötte meghúzódó irodalompolitikai gyakorlat ellentmondó mozzanatai, a szocialista építőmunka harmóniájának megbomlása, az irodalmi egység összetartására hivatott kommunista írói tábor egy részének szétzilálódása megnehezítette a cél megközelítését. De az egység gondolata így is áthatotta Révai József egész felszabadulás utáni munkásságát, és gazdagította kritikusi egyéniségét.

Az „utolsó fejezet” termésén végigvonul a szematizmus elleni küzdelem. Az Ady-könyv írója, aki oly megérező tehetséggel mozgott a szimbolista líra szövevényes világában, nem fogadhatta el a szematizmus primitív, szűkös eredményeit. Érdeemes végigkövetni e küzdelem alakulását. A Lukács-vitában indult meg. Feltűnt a kritikusnak, hogy a művek alakjai nem elég elevenek, az író szavait szajkózzák, ahelyett, hogy kifejeznék önmagukat és a való életet; a lelkesedés kezd merevvé, külsőlegessé válni; sok író visszariad a lélek rajzától és a magánélet ábrázolásától. Ezekkel az észrevételekkel azonnal a probléma közepébe vág. Még közelebb visz a bajok gyökeréhez, amikor a megoldást keresi: „Fiatal (és öreg) szocialista íróink legyenek bátrabbak, merészebbek a valóság ábrázolásában. Ne féljenek a nehézségek leírásától, ne egyszerűsítsék az életet, ne azt a hangulatot erősítsék népünkben, hogy minden simán megy, hanem azt a hangulatot, hogy simán sem megy, nehézségek vannak és lesznek, de leküzdjük őket. Ne féljenek a bírálattól, sőt fogyatékoságaink ostromozásától sem, nem gyenge és beteg újszülött a mi, szocializmust építő népi demokráciánk, amely körül csak lábujjhegyen szabad járni és féltetni kell minden fuvallattól.”⁴⁵ Egy év múlva, az MDP kongresszusán ezekre a problémákra ráirányult az országos figyelem is: az itt lezajlott vita az új irodalmi kibontakozás fő akadályának minősítette a szematizmust. Révai József itt is azt hangsúlyozta, hogy az új valóság sokkal bonyolultabb, mint az a kép, amelyet irodalmunk ad róla, a hősök papírmáséfigurák, a jellemábrázolás vázlatzerű, nem eléggé kidolgozott. A pártkongresszus iránymutatásának megfelelően az 1950-ben összeült írókongresszus a szematizmus elleni harc nagy ütközetévé vált. Révai írókongresszusi felszólalása — amellet, hogy összegezte a szematizmus kritikáját — néhány új gondolatot is felvetett. „Amikor politikában és gazdaságban — monóta — legyőztük népünk nyílt ellenségeit, egyre inkább előtérbe nyomult dolgozóink helytállásra, bátorságra, áldozatvállalásra való nevelése és észrevettük, hogy ebben a munkában túl kevés segít az új magyar irodalom. Rájöttünk: magában az irodalomban van a hiba... Az irodalom is egyik módszere népünk nevelésének. De ha az irodalom nem tudja, hogy neki ezt a feladatot *másként* kell megoldania, mint végsősoron ugyanezt a feladatot a szakmai és politikai iskolákban, ha az irodalom nem tud élni a maga sajátos nevelési módszereivel, akkor nem tölti be hivatását.”⁴⁶ Pontosabban, általánosabb érvénnyel fogalmazta meg a szematizmus társadalmi vonatkozásait: „Az irodalomnak egyik fontos tisztje, feladata az ország, az állam, a párt vezetését segíteni abban a tekintetben, hogy a nép problémáit, az államvezetés problémáit ne csak felülről, hanem alulról is lássa”⁴⁷ Nem sokkal később, a színművészeti konferencián az új magyar darabok eszmei zsúfoltságáról beszélt, és bírálta azt a törekvést, amely álkonfliktusokkal akarja megteremteni az élet igazi harcaitól elforduló színművek hiányzó feszültségét.

A szematizmus elleni küzdelem igen jó, serkentő hatással segítette az új magyar irodalom fejlődését. A történelmi forduló lendítő ereje mégsem érvényesült teljességgel az írókongresszus nagy vitája után sem, sőt hamarosan új bajokba ütközött. Sejthető volt, hogy nem sikerült leásni a gyökereikig. A szematizmus problémái legtöbbször a forma terére kerültek, a bírálók és az alkotók elsősorban a színvonal ügyére figyeltek a megoldási módok kutatása közben. Révai sok gondolattal utalt az új irodalom eme gyermekbetegségének társadalmi

⁴⁵ IT. 317.

⁴⁶ KFK. 45.

⁴⁷ KFK. 46.

vonatkozásaira, de gondolatmenete végül is túlkanyarodott rajtuk: végső érve az írói szubjektum torzításaira vezette vissza a bajokat. Ma már látható, hogy a sematizmus problémátlan egyszerűsítő valóság szemlélete kapcsolatban volt a szocialista építés hibáival is, amelyeket azóta a párt többször elemezett. Révai az irodalmi élet közvetítésével érezhette az aggasztó jeleket, s ki is fejezte aggodalmát, de — mivel kérdésfeltevése szükségképpen az 1950-es évek elején érvényes koncepcióhoz igazodott — nem vehette észre ezeket az összefüggéseket. Ez nyilván hozzájárult a formai megoldás rangjának emelkedéséhez: az elégtelen kórelmézés tüneti kezeléshez vezetett. Révai később, a Déry-vitában felismerte ennek a veszélyeit: látta, hogy a kritika „a sematizmus elleni harcot nem elsősorban az eszméiség, hanem . . . a forma, a mesterség, az őszinteség stb. alapján vívta.”⁴⁸ De a kor kritikája csak ennek a sajátos irodalmi háborúnak a logikáját követte. Révai éleslátására jellemző, hogy ilyen körülmények között is megtalálta a lehetséges legjobb megoldást. Amikor a sematizmus elleni harc leple alatt bizonyos polgári jelenségek éledtek újra irodalmunkban, meghirdette a „kétfrontos harcot”, mely egyszerre segíti a sematizmus és a polgári hatás felszámolását. Ez a módszer — kiegészítve napjaink mélyebb kórelmézésével — ma is megfelelő keretet adhat (és ad is) a párt irodalompolitikájának.

Hasonló bonyolult képlettel találjuk magunkat szemben, ha a hagyományok értékelésére vonatkozó gondolatokat emeljük ki írásaiból. Sokszor vitatták már Révainak ezt a megállapítását: „Zavarná fejlődésünket, ha nem viszonyulnánk kritikusan a magyar kultúra olyan óriásaihoz, mint Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula — és ide kell bizonyos fokig sorolni még József Attila művének egy részét is. Hatalmas mű az ő művük, örök kincse a magyar kultúrának. De nem véletlen, hogy például a magyar költészet nem Ady és nem József Attila útját folytatja, hanem az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában — visszakanyarodik Petőfi Sándorhoz. Ezeknek a nagy lázadóknak kivétel nélkül az volt a gyengéjük, hogy bár gyűlölték a régi világot és kívánták az újat, többé vagy kevésbé el voltak szigetelve koruk forradalmi népmozgalmától, vagy nem voltak vele összeforva. Ebből származnak e nagy lázadók műveinek a néptől idegen, dekadens, kétségbeesést tükröző vonásai.”⁴⁹ Ha ezt a megjegyzést összevetjük az 50-es évek elejének néhány feltűnő kulturális jelenségével, amilyen az Erkel-kultusz és Bartók művészetének kerülgetése, az arányeltolódás Munkácsy és Derkovits Gyula népszerűsítése között, valamint új építészettünk „újklasszicista” orientációja, láthatjuk, hogy itt is nagyobb jelentőségű, összefüggő gondolatok húzódnak meg. Az összefüggésekből az olvasható ki, hogy ezekben az években az új feladatok felé lendülő művészeti élet „túlnézett” a két világháború közötti évtizedek bonyolult művészeti törekvésein, pedig élete valósága közvetlenül ehhez a korhoz kapcsolódott. Igaz: a közvetlen elődök körül szétzilálódott a művészet és társadalom harmonikus kapcsolata, a művész sokszor magára maradvány és magába zárkózva fogalmazta meg mondanivalóját. Igaz: e művészi tragédia sötétjén az utódok közül csak az tud átlátni, aki már maga is átélte a művész és társadalom újbóli egymásratalálásának örömét, akit semmi sem zavar abban, hogy egy életet éltesse a jövőért harcoló társadalommal. S az is igaz, hogy a felszabadulás után születőben voltak az új harmónia feltételei. De a huszadik század közepének társadalmi forrongása mégis bonyolultabb a tizenkilencedik század népmozgalmainál. S nemcsak Adyra érvényes, hogy nem „ámulhat” többé büntetlenül Petőfi módján a valóságon. Az élő irodalomban nincs egyszerű visszakanyarodás: a huszadik század bonyolultabb valóságát kifejező irodalmi korszakok „átugrásában”, is az irodalom valóság szemléletének egyszerűsítő jellege fejeződött ki. Révai gondolatilag világosan látta az itt rejlő veszélyeket: „Ha úgy fogjuk fel a haladó nemzeti hagyományok felhasználásának kérdését, hogy vissza akár a klasszicizmus-hoz, akár egyéb stílusokhoz, nem helyesen járunk el. A költészetben és a zenében sem mond-

⁴⁸ KFK. 188.

⁴⁹ KFK. 24—25.

juk azt, hogy „vissza a népdalhoz!” nem mondjuk még azt sem, vissza Petőfi Sándorhoz!” hanem azt mondjuk: használd fel a nép dalait, de menj előre...”⁵⁰ Az összefüggések azonban arra vallanak, hogy ez a gondolati felismerés nem hatotta át a művészeti politika gyakorlatát s nem volt elég a valósággyyszerűsítő tendenciák visszaszorításához: Révai utolsó nagyobb írása, a József Attila-tanulmány éppen azért jelentős, mert a magyar népi demokrácia irodalmának egyik közvetlen elődjéhez akar benne utat találni, s át akarja tekinteni az irodalmi modernizmus szövevényét.

Révai utolsó korszakának munkái elsősorban irodalompolitikai jellegűek. Így hiába keressük bennük azt a zártságot, gondolati befejezettséget, amely „teljessé” teszi nagy tanulmányait. Beszédei, vitacikkei egymásból következnek, egymást kiegészítik, egymást magyarázzák. Innen nézve tehát életműve befejezetlen, hiszen betegsége nagy küzdelmek idején szakította el a munkától s a halál a magyar kultúra nagy újrakezdésének korszakában érte utól. De ez a befejezetlenség azt is jelenti, hogy munkája folytatódik; művét „továbbírja” a kommunista mozgalom, amellyel négy évtizeden át együtthaladt.

Дьёрдь Боднар

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЙОЖЕФА РЕВАИ

Данный очерк посвящен деятельности недавно умершего Йозефа Ревая, выдающегося представителя коммунистической критики. Автор подчеркивает, что Йозеф Ревай был не только литературным критиком: его произведения прорываются далеко за границы специальных общественных наук и выражают мнение литературоведа, эстетика и историка.

Писательская деятельность Йозефа Ревая приблизилась истории литературы в трех этапах: в начальные годы (1917), в тридцатые годы и десятилетие после года поворота в Венгрии (1948). Подробно анализируется вся историческо-литературная и критическая деятельность Йозефа Ревая в упомянутых трех этапах. От недовольства социальным и эстетическим положением и анархического мятежа писателей, сгруппировавшихся вокруг журнала «Ма», молодой Ревай доходит до идей Октябрьской революции и становится их проповедником. Свои труды по истории и истории литературы Йозеф Ревай написал в тридцатые годы. Однако, десятилетие между созданием начальных и зрелых очерков принадлежит практике, партийной организационной работе, публицистике. Автор указывает на связи, устанавливаемые между венгерским коммунистическим движением в десятилетие до второй мировой войны и выдающимися статьями Ревая, Подробное анализируются научные очерки Ревая, посвященные Кошшуту, Петёфи. Кёлчеи, венгерской освободительной войне и Ади.

1945 год означал поворот также в деятельности Йозефа Ревая. Социализм, перспективы которого он неоднократно излагал, стал реальной возможностью во всей Венгрии. Логичность его выдающихся научных очерков была подтверждена историей. Но эта же логика диктовала новые задачи. Теперь все дни жизни были заполнены ежедневными заботами по реализации идей и вся его деятельность слилась с жизнью организованной пролетарской диктатуры. Научные очерки, написанные им в годы эмиграции теперь снова печатались на родине и только теперь попали непосредственно в руки венгерских читателей. В заключительной части научного очерка автор знакомит читателей с произведениями Йозефа Ревая его последних лет, несущие в первую очередь литературно-политический характер и оказавшие помощь обновлению венгерской литературной жизни.

Жизнь Йозефа Ревая с порога юности прошла по одному пути с венгерским коммунистическим движением, история этого движения только теперь начинает разворачиваться из раскрытых подробностей и взаимосвязей. Полную картину деятельности Йозефа Ревая можно нарисовать также только после того, как будет написана история венгерского коммунистического движения.

⁵⁰ КФК. 113.